

Літоўскія палякі і іншыя народы гістарычнае Літвы Спраба сістэмнага аналізу

---

1. Народ і нацыя

Пасправубойма найперш удакладніць некалькі асноўных паняццяў. Пачнём ад розніцы паміж паняццямі «сучасны народ», што ахоплівае ўсіх чальцоў нацыянальнае супольнасці, і «народ палітычны», у якім палітычныя права належашь толькі прывілеяваным.

У польскай літаратуры азначэнне «сучаснага народу» ўвёў Марцэлі Гандэльсман¹, а развіў і паглыбіў Тадэвуш Лэпкоўскі², страту якога мы балюча адчуваем не толькі ў гэтай сферы. Ідучы следам за іх думкай, паспрабуем выявіць рысы, якія вынікаюць са спецыфічных умоваў фармавання народаў, што цяпер нас цікавяць.

Сучасны народ, — пісаў М. Гандэльсман у 1917 г., — нараджаўся ў змаганні з прывілеямі феадальнае дзяржавы. Змаганне з феадальным ладам распачало мяшчанства і гарадскі плебс, пацягнуўшы за сабой сялянства, якое з цягам часу стала ядром народа. Гэты сучасны сялянска-мяшчанскі народ «як новы народ» даўняе культуры, хоць адметней і пашыранай, аднак абцяжаранай успамі на мінуўшчыны», пераймае сабе ўсю нацыянальную традыцыю, а даўнія пануючыя славутасці — не без супраціву — прызнаць здзейснену змену, каб захаваць, хоць бы часткова, дамінуючую пазіцыю.

Гэтую схему развіцця, ґрунтаваную на французскай мадэлі, Гандэльсман дастасоўваў і да «недзяржаўных народаў».

даў», з тым, што тут, пры адсутнасці ўласнае дзяржавы, да-
лей павінна было адбыцца атая самленне нарodu «са станам
матэрыяльнай уласнасці нарodu, а перадусім з яго дагэту-
ляшній культурай»³.

У 1917 г. М. Гандэльсман выстаўляў на першы план вы-
рашальную ролю сялянства. Тым часам, сучасная культура
мае гарадскі харектар і фармавалася перадусім інтэлігенцы-
яй — постшляхецкаю і мяшчанскаю, якая таксама выводзі-
лася з простага народа. Сёння з перспектывы канца ХХ ст.
мы скільныя больш акцэнтаваць элементы нацыянальнае су-
польнасці. Яе дыферэнцыяцыя, а таксама проціегласці ані
не выключаюць працягласці. Ежы Шацкі трапна заўажае,
што сучасныя народы, якія харектарызуюцца развітай гра-
мадской стратыфікацыяй, мелі тэндэнцыю «перакідаць мас-
ты паміж класамі ў выглядзе ідэі народа як гісторычнае су-
польнасці людзей»⁴.

Наглядны выраз гэтае гісторычнае супольнасці, тоеснай
для ўсіх яе чальцоў, складае ўласная дзяржава. Калі злы лёс
пазбаўляў народ уласнай дзяржаўнасці, змаганне за яе вяр-
танне, за здабыццё незалежнасці рабілася повяззю, якая злу-
чала «гісторычныя» слаі з народам. Наяўнасць «гісторычных
слёў», якія ў часы *ancien régime*'у складалі палітычны на-
род, дазваляла раней сфармавацца сучаснаму народау. Гэтыя
слаі мелі неабходны палітычны досвед і былі здатныя вылу-
чыць з сябе эліты, здольныя сформуляваць нацыянальную
ідэалогію і палітычныя праграмы, скіраваныя на яе рэаліза-
цыю. Так стаяла справа ў XIX ст. з польскім народам, нягле-
дзячы на страту незалежнасці. У іншай сітуацыі апынуліся
беларускі, літоўскі, украінскі народы. Можна іх найагульней
назваць сялянскімі народамі. У выніку складаных гісторыч-
ных працэсаў яны страцілі свае паноўныя слаі і не стварылі
— тут гавэрка пра беларусаў і літоўцаў — уласнага мяшчан-
ства і інтэлігенцыі аж да часу скасавання прыгону. Крыху
раней і па-іншаму адбываліся адпаведныя працэсы на Украі-
не, падзеленай паміж Расіяй і Аўстрый. Але паўсюль нацы-
янальную ідэалогію фармулявала інтэлігенцыя. Так было і
тады, калі гэтая ідэалогія спасылалася на сялянства і на ім
грунтавала існаванне народау.

Да адрозненняў сацыяльнай стратыфікацыі ўзыходзіў
вядомы ў габсбургскай манархіі падзел народаў на «гіста-

рычныя» і «негі стары чныя», падзел дыскрымінацыйны ў дачыненні да апошніх.

У сэтцы паняццяў, якімі мы карыстаемся, поруч з «народам» (*naród*) фігуруе і «нацыя» (*narodowość*). Заўважым, што М. Гандэльсман не адрозніваў гэтых двух паняццяў, ужываючы іх *promiscue* [уперамежку]. Сярод розных акрэсленняў нацыі я вылучу ў бы канцэпцыю Раймона Аронна, згодна з якой нацыя — гэта калектыв (*zbiorowość*), які хараектарызуецца асобным стылем жыцця, уласнай мовай і культурай, які ўсведамляе сваю асобнасць і жадае яе захаваць. Народы ж — гэта калектывы, якія з'яўляюцца суб'ектамі ўласнае дзяржаўнасці.

Згодна з Р. Аронам, прынцыповаю розніцай паміж народам і нацыяй служыць пункт адліку, які складае дзяржава. Німа народу без уласнай дзяржаўнасці⁵. Таму захаванне дзяржаўнае незалежнасці — асноўная задача народу. Народ, такім чынам, — грамадскі субстрат дзяржавы, якая ў гэтай канцэпцыі мусіць быць дзяржавай нацыянальнай.

Гэткае акрэсленне, уласцівае для Захаднай Еўропы, не было цалкам адпаведным для Цэнтральнай і Ўсходнай Еўропы, дзе сітуацыя была нашмат складанейшай. Не вытрымлівае крытыкі погляд, згодна з якім усе нацыі, якія да моманту падзення царскай Расіі і Аўстра-Венгрыі былі пазбаўлены ўласнае дзяржаўнасці, толькі ў момент атрымання незалежнасці ператварыліся ў народы. З другога боку, уласная дзяржаўнасць — асноўны складнік узнікнення і развіцця народу. Калі нават у зменлівым бегу гісторыі гэтая незалежнасць аказвалася страчанаю, то факт існавання ўласнае дзяржаўнасці ў мінулым, спалучаны з праага яе вяртання, быў моцным фактарам, які цементаваў гэтае грамадства і надаваў яму рысы народа. Прыкладам могуць служыць захопленыя туркамі балканскія народы — сербы, балгары, грэкі; у Цэнтральнай Еўропе — вугорцы і чехі; урэшце, на Захадзе — ірландцы.

Паўстае пытанне, якім чынам адбывалася афармленне ў выглядзе народаў грамадаў, якія не мелі ў гісторыі больш менш даўгога перыяду ўласнае дзяржаўнасці, здольнай сформаваць яе і на будучыню. Так было, напрыклад, са славакамі, латышамі і эстонцамі, а таксама албанцамі. Думаю, што гэтыя народы рабіліся народаў тады, калі іх грамадская свя-

домасць даспявала да прыняцця лозунга ці праграмы будовы ўласнае нацыянальнае палітычнае арганізацыі — ці то ў форме суверэннае дзяржавы, ці чальца федэрацыі, ці нават аўтаномнай адзінкі шматнацыянальнай імперыі.

Вось жа, можна сказаць, што народ складае трывалая, гісторычна сфармаваная грамада, з'яднаная супольнасцю культуры, у прынцыпе маналітная паводле мовы, якая насяляе цэльнную тэрыторыю і якая складае асобнае палітычнае цэлае — дзяржаву, альбо якая імкненна вярнуць страчаную палітычную самастойнасць ці здабыць яе націна, што прадугледжвае ва ўсіх выпадках існаванне асобнай нацыянальнай свядомасці і адпаведнай ёй ідэалогіі⁶.

2. Шматузроўневая нацыянальная свядомасць

Нацыянальная свядомасць цяперашнім часам служыць прадметам асаблівай цікавасці гісторыкаў, сацыёлагаў, палітолагаў⁷. Наогул лічыцца, што яна належыць да сферы сацыяльнай псіхалогіі. Нацыянальная свядомасць, якая артыкулюеца індывідуальна або ў групах, — выраз існавання народа; яна праяўляецца ў найшырэй зразуметай сферы культуры (супольнасць мовы, традыцыі, законаў і звычаяў) і ў сферы палітычна-дзяржаўнай ідэалогіі. Вyzначаючы народ як асаблівы субстрат дзяржавы, мы прызнаём нацыянальную свядомасць за яго ідэалагічную праекцыю, а нацыянальную дзяржаву — за форму яго самарэалізацыі⁸.

Простыя ў гэтай схеме спрабы аказваоцца, аднак, складанейшымі ў гісторычнай рэчаіснасці нашага рэгіёну. Усе чатыры краіны, пра якія ідзе гаворка, уваходзілі ў мінулым у склад палітычнага арганізму — федэрацыі, якая ў польскай гісторыяграфіі атрымала назыву Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Па сутнасці, гэта была Рэч Паспалітая Трох Народаў, бо да яе належалі і «рускі» народ, які з цягам часу дыферэнцыяваўся на два народы: украінскі на паўднёва-ўсходніх землях Вялікага Княства Літоўскага, якія пасля Люблінскай уніі ўвайшлі ў склад Кароны, і беларускі на паўночна-ўсходніх землях, якія засталіся ў межах гісторычнай Літвы.

У Вялікім Княстве Літоўскім праходзілі складаныя і расцягнутыя ў часе працэсы польскай акультурацыі верхніх слоў

грамадства — як літоўцаў, так і русінаў — пры захаванні пачуцця іх адрознае палітычнае тоеснасці. У выніку найменнем «літвін» называлі грамадзяніна Вялікага Княства незалежна ад яго этнічнага паходжання і моўна-культурнае прыналежнасці. У гэтым кантэксле ў XVII–XIX ст. ужывалася адрозненне «літвін» — «каронны». Паралельна з гэтым тэрмін «паляк», у XVI ст. выразна процілеглы «літоўцу», у наступныя стагоддзі рабіўся сіnonімам грамадзяніна ўсіх Рэчы Паспалітае. Сітуацыя яшчэ больш ускладнілася ў XIX ст., калі паланізацыіныя працэсы ў гістарычнай Літве (то бок у этнічнай Літве і Беларусі) праходзілі ва ўмовах палітычнай няволі — насуперак палітыцы расейскага заходніка. На гэты век прыпала ўтварэнне вакол Вільні разложыстай польскай моўнай выспы эліпсаідальнае формы і двух меншых анклаваў: аднаго — вакол Коўна, а другога — на поўдзень ад Дзвіны, у раёне Езяросы.

Не цалкам яшчэ высьветлены такі феномен, што толькі пасля падзелаў польскасць, абмежаваная раней у Вялікім Княстве Літоўскім magnaцкімі палацамі, шляхецкімі дварамі і толькі частковая — засценкамі ды польскай часткай мяшчанства, знайшла апору на вёсцы⁹, а кнігі Міцкевіча, згодна з яго жаданнем, «трапілі пад стрэхі». Тут мусіў быць немалы ўплыў польскамоўнага Віленскага універсітэта ў першым трыццатігоддзі XIX ст. і яго далейшае апасродкованае ўздзеянне праз даунейшых сваіх выхаванцаў. Напэўна істотную ролю адыграў і той факт, што польская свядомасць была раней і мацней крышталізаванаю, уздзейнічаючы як бы аперараджальна на асяроддзі, якія даспявалі да прыняцця сучаснае нацыянальнае ідэалогіі.

Трэба падкрэсліць, што польская нацыянальная свядомасць фармавалася на польскай этнічнай тэрыторыі на адным грунце і ў адных умовах, а ў Вялікім Княстве, дзе бальшыня палякаў была не мясцовага паходжання (акрамя каланізаванага Падляшша і невялікай часткі іншых земляў Вялікага Княства) — на другім грунце і ў другіх умовах¹⁰.

Палякі і літвіны былі каталікамі, што складала адну з рысаў іх нацыянальной адметнасці. Складанейшым было становішча беларускага насельніцтва, у бальшыні сваёй праваслаўнага, якое, аднак, у заходніх рэгіёнах і ў цэнтры (Меншчына) налічвала вялікі працэнт каталікоў лацінскага абраду.

Гэты факт быў вынікам складанага гістарычнага працэсу, які дагэтуль не быў распазнаны навукай колькі-небудзь глыбока. Найагульней можна сказаць, што часткова ў яго аснове ляжаў працэс моўнага, а затым і культурнага збеларушвання літоўскага вясковага насельніцтва, ужо каталіцкага, якое жыло на літоўска-беларускім этнічным памежжы ў XV–XVII ст. Наступная хвала — пераход у рыма-каталіцкі касцёл беларускага уніяцкага насельніцтва, якое баранілася ад прымусовага пераводу ў праваслаўе, што пачалося яшчэ да 1839 г., калі адбылася афіцыйная ліквідацыя уніі на землях Беларусі і правабярэжнай Украіны¹¹. Нарэшце, трэцяя хвала — пераходы, якія адбыліся пасля выдання ў 1905 г. указу аб свабодзе сумлення, які даў магчымасць змяніць вызнанне з праваслаўнага на іншае. З гэтага скарысталіся тыя групы насельніцтва, у якіх захавалася традыцыя уніі, а дзе-нідзе пераходы мелі масавы характар, як сведчыць, напрыклад, Мельхіёр Ваньковіч у сваёй аўтабіографіі чнай апавесці «Szczeczenie lata» («Шчанячыя гады»).

Належыць, аднак, падкрэсліць, што гэтыя пературбациі — вынік палітыкі захопніка, хаця перад тым падзелы, выкліканыя Берасцейскай уній 1569 г., не парушалі істотным чынам згоднага, нават часта прыязнага, сужыцця каталікоў, праваслаўных і уніятаў, што відавочным чынам вынікае з тагачасных актаў і сведчанняў. Гэта мела істотнае значэнне ў фармаванні мірных стасункаў сужыцця паміж народамі былога Вялікага Княства, асабліва таму, што, прынамсі часткова, рэлігійны плюрализм адпавядалі нацыянальнай дыферэнцыяцыі насельніцтва. Вынікала гэта і з таго, што адметная нацыянальная свядомасць не грунтавалася — пераважна ў гістарычнай Літве — на розным этнічным паходжанні. Гэта збліжала вясковае насельніцтва, асабліва са звычаявага боку. Адрозненні ў сферы свядомасці таксама не цалкам знаходзілі апору ў моўнай асобнасці, бо частка палякаў, у тым ліку з вишэйшых слоў, на землях Вялікага Княства была — як сведчаць дзённікі Валяр'яна Мейштова іч, успаміны Мельхіёра Ваньковіча і іншыя — дзвюхмоўную, а сярод вясковага насельніцтва, якое дэкларавала сябе палякамі, гаварыла па-беларуску.

Іншую, чым у каронных, была ў палякаў Літвы — гаворка тут пра шляхту і інтэлігенцыю — гістарычная трады-

цыя, якая спасылалася перадусім на мінуўшчыну Вялікага Княства Літоўскага. В ідавочна, літоўскія палякі высоўвалі на першы план у гэтай мінуўшчыне гісторыю уніі, повязь Вялікага Княства з Каронаю, пачынаючы ад хрышчэння Літвы, здзейсненага Уладыславам Ягайлам, калі нацыянальна свядомыя літоўцы ўсіх вялікакняскіх земель звязаліся ў абарону самастойнасці Вялікага Княства, а далей — усіх тых, хто працягваў гэту традыцыю. Такім чынам, прывязанасць да мінуўшчыны Вялікага Княства істотным чынам адразнівала літоўскіх палякаў ад каронных.

Трэба тут узгадаць яшчэ адну з'яву з сферы свядомасці, характэрную для тэрыторыі гістарычнай Літвы. Гэта існаванне, асабліва на землях з беларускай бальшынёй, г. зв. тутэйшых, альбо сялянскага перадусім насельніцтва з недакладнай нацыянальнай свядомасцю, якая асцялявала паміж польскасцю і беларускай ці, значна радзей, літоўской нацыянальнай свядомасцю. У «тутэйшых» заўсёды бачылі грамадскі прымітывізм, які яшчэ не дарос да ўсведамлення свае нацыянальнае прыналежнасці. Можна, аднак, углядзець у «тутэйшасці» і спецыфічную форму свядомасці, а менавіта — месцатковую свядомасць. На ёсць, перадусім беларускай, дзе сутыкаліся розныя мовы, выznанні, уплывы розных культур, гэта набывала форму адмовы выказваща за адзін бок, нежадання дэклараўваць аб выбары, патрэбы ў якім не адчувалася¹² і які буры ў традыцыйныя формы сужыцця і камунікацыі, нараджаючы новыя, часам ледзь адчувальныя канфлікты і напружанні.

У некаторых асяроддзях айчыннай шляхты і пашляхецкай інтэлігенцыі «тутэйшасць» — у сэнсе прымату рэгіянальнага элементу — мела выраз свядомай апазіцыі тагачаснай нацыянальнай свядомасці, якой процістаўлялася гістарычная свядомасць Вялікага Княства. Гэта была традыцыя, якая прадугледжвала суіснаванне разнародных элементаў, паяднаных супольнасцю гістарычнай мінуўшчыны.

Ідэя уніі ў сэнсе раўнапраўнай федэрацыі Кароны і Вялікага Княства захавала сваю жывучасць і ў пару Асветніцтва. Процістаўляючыся цэнтралістычным памкненнем бальшыні польскіх палітычных колаў, Літва абараніла федэрацыйны харектар зрэфармаванай на Чатырохгадовы м Сойме Рэчы Паспалітай і ўрэшце надала яму ва Ўзаемных Заручы-

нах Абодвух Народаў канстытуцыйную санкцыю. Азначала гэта — насуперак пашыранаму погляду, што Канстытуцыя 3 мая паклікала да жыцця маналітную, цэнтралізаваную дзяржаву — захаванне суб'ектнасці Вялікага Княства¹³. Адначасова, дзеля ворага, які пагражая незалежнасці і вольнасці абедзвюх краін, адбывалася палітычнае збліжэнне, накладаючыся на ранейшыя культурныя ўплывы і на распаўсюджанне польскай мовы як формы камунікацыі шляхты, а таксама мяшчанства, па ўсёй Рэчы Паспалітай. Выразам гэтых з'явай у грамадской свядомасці стала фармаванне з канца XVIII ст. двухуздоўневай нацыянальной свядомасці. Шырэйшы ўзоры венъ ахопліваў жыхароў усіх Рэчы Паспалітае — палякаў, паводле тагачаснае тэрміналогіі. На другім узроўні адрозніваліся жыхары Кароны — каронныя (*Koroniarzy*) — і Вялікага Княства — літоўцы. Падзел на каронных і літоўцаў меў палітычна-дзяржаўны, а не этнічна-моўны харктар. Адны і другі разам утваралі польскі народ, найперш шляхецкі, потым постшляхецка-мяшчанскі. Падобна ў Вялікім Княстве літоўцамі называлі жыхароў як этнічна літоўскіх, так і беларускіх земляў.

На двухуздоўневасць нацыянальной свядомасці грамадзян Рэчы Паспалітай на апошнім этапе яе існавання і ў перыяд нацыянальна-вызваленчых змаганняў звярнуў увагу Ўладыслаў Вяльгорскі¹⁴. Падамо, услед за ім, некалькі красамоўных прыкладаў.

У часы Касцюшкавага паўстання Найвышэйшая Рада Літвы, звяртаючыся да жыхароў Вялікага Княства ў маніфесце ад 22 траўня 1794 г., так заклікала да патрыятычных пачуццяў, у імя як шырэйшай, так і вузейшай Айчыны:

«Грамадзянін! [...] Бог Усемагутны, вызываючы Польскі Народ з жорсткага ярма няволі, зрабіў кракаўскую зямлю калыскаю новае вольнасці палякаў і вось спаслаў на гэтую святую зямлю нашага суайчынніка, грамадзяніна Літвы... (Тадэвуша Касцюшку). Чалавек гэты... удыхнуў павеў сваёй адвагі ў душы змагарных літоўцаў. Яму мы ўдзячныя нашай Айчынай. Яму мы ўдзячныя вартаннем нашае славы палякаў»¹⁵.

Двухуздоўневасць нацыянальной свядомасці знаходзіла апору ў традыцыі рамантычнай літаратуры, у традыцыі філаматаў і філарэтаў. Адам Міцкевіч — аўтар апастрофы

«*Litwo! Ojczyzno moja!*» — укладаў у «Пану Тадэвушу» ў вусны Янкеля слова, якія той адрасаваў генералу Яну Генрыку Дамбруйскому:

*Jenerale, rzekł, Ciebie długą Litwa nasza
Czeała — długą, jak my Żydzi Mesyjasza,
Żyj i wojuj, o, Ty nasz! ... Mówiąc ciągle szlochal,
Żyd poczciwy Ojczynę jako Polak kochaj!*

(кніга XII)

А ў XII раздзеле «Кніг польскага народа і пілігрымства» ён пісаў: «Літвін і мазур — браты, ці ж сварацца браты за тое, што аднаго завуць Уладыслаў, а другога — Вітаўт? Прозвішча ў іх адно, прозвішча палякаў». Тут маєм дачыненне з паширэннем тэрміну «паляк» на іншыя этнічныя супольнасці, што сведчыць пра асіміляцыіны ўплыў польская культуры і пра жывучасць ідэі палітычнае повязі, што злучала Карону і Літву¹⁶. Гэтая уніяная, можна сказаць — гістарычнае свядомасць была прынцыпова адрознаю ад сучаснай нацыянальной свядомасці.

Згадайма чарговы адмоўны прыклад з часоў паўстання 1863 г., калі Выкананічы аддзел для правінцыі Літвы выдаў 19 сакавіка 1863 г. маніфест, у якім чытаем:

«Суайчыннікі! Польскі народ паўстаў, каб скінуць ганебнае ярмо... Выкананічы аддзел для правінцыі Літвы, дзеяйнічаючы паводле мандата Нацыянальнага Ўраду, заклікае нашых братоў літоўцаў і беларусаў, што складаюць непадзельнае цэлае з Польшчай, з'яднаць усе нацыянальныя сілы вакол штандару незалежнасці. Адна мэта яднае ўсіх нас: вызваленне Айчыны. Суайчыннікі ўсіх вызнанняў і класаў, браты Літвы і Беларусі... Да ўсіх, у кім б'еца польская сэрца, клічам: уперад, пад штандар Белага Арла і Пагоні!»¹⁷

Тут мы маєм аргументы і заклікі, якія звязанаюцца да патрыятызму абодвух узроўняў. Падкрэслены зварот да этнічных супольнасцяў — нацыянальнасцяў («наших братоў літоўцаў і беларусаў»), але таксама моцна падкрэслена непадзельная еднасць гістарычнай Літвы з Польшчаю. Паўстанцаў клічуць пад супольны знак — Белага Арла і Пагоні. Гэта сталася ўжо пасля таго, як кірауніцтва паўстаннем узялі на сябе «белыя». Раней асобнасць і самастойнасць падкрэсліва-

лася ў незалежніцкім літоўскім асяроддзі значна мацней. Перад выбухам паўстання 1863 г. змоўніцкая арганізацыя, што дзейнічала ў Літве, увогуле адмаўлялася прызнаваць вышэйшасць Цэнтральнага нацыянальнага камітэту (ЦНК). Апісваючы ход перамоваў эмісара Літоўскага правінцыйнага камітэту Эдмунда Вярыгі ў Варшаве, Стэфан Кяневіч заўважае: «Літоўскі сепаратызм *anno* 1862 можа тлумачыцца ў катэгорыях да падзелаў, як рэча даўніх спрэчак Літвы з Карабонай за агавораную ў актах уніі асобнасць Вялікага Княства»¹⁸. Вось жа, у свядомасці паўстанцаў на землях Вялікага Княства еднасць у змаганні з ворагам не азначала адмовы ад уласнай палітычнай суб'ектнасці. Наадварот, у ёй знаходзіў выраз клопат аб захаванні раўнапраўнасці пазіцыяў і ў супольнай бітве за свабоду.

Напачатку другое паловы мінулага стагоддзя маладая інтэлігенцыя з-над Нёмана і Дзвіны, застаючыся пад уплывам народніцкіх ідэяў, імкнучыся да ідэнтыфікацыі з народам, усведамляла сваю асобнасць ад палякаў з Кароны. Каштоўнай крыніцай тут служаць успаміны Баляслава Ліманоўскага, які найперш заяўляў пра сябе як пра жыхара Інфлянтаў, далей як пра літоўца, нарэшце, як пра паляка. Прадстаўляючы стан розумай на скіле пяцідзесятых гадоў, Ліманоўскі пісаў:

«Нам, літоўцам, г. зн. польскай маладзі з гісторычнае Літвы, рупіла перадусім тое, каб Літва ўзгадніла свае дзеянні з дзеяннямі Кангрэсавай Польшчы. [...] Памылкова, аднак, гэтае нашае намаганне да з'яднання Літвы з Кангрэсавай Польшчай ацэньвалася пазней як цэнтралістычнае, дзяржаўніцкае імкненне на карысць выключна польскай нацыі. Сапраўды, мы жадалі вяртання Рэчы Паспалітае ў яе даўніх межах, але былі паводле перакананняў федэралістычны мір рэспубліканцамі і не толькі хацелі забяспечыць правы ўсім нацыянальнасцям, што ўваходзілі ў яе склад, але, як народ, падтрымлівалі пачуццё нацыянальнай самастойнасці сярод літоўска-рускага народу, якое якраз абуджалася. Кажучы «мы», я маю на ўвазе маладзь, свядомую і палітычна дзейную. Нацыянальнае пытанне было частым прадметам разваг сярод універсітэцкай маладзі і было дастаткована асветлена ў нашых перакананнях»¹⁹.

Гэта адбывалася ў перыяд, калі радыкал Кастусь Каліноўскі выдаваў па-беларуску газету «Мужыцкая Праўда».

Ахарактары заваны правадыром «белых» у Літве Якубам Гейштарам як «літоўскі сепаратыст, а на словах — крыважэрны дэмагог»²⁰, К. Каліноўскі так пісаў у беларускай адозве «Пісьмо од Яська гаспадара спад Вільні»: «Мы што емо хлеб польскі, што жывемо на зямлі польскай, мы Палякі з векоў вечных»²¹. Двухуздоўневасць нацыянальной свядомасці — спадчына уніі — суіснавала ў гэты пераходны перыяд з новымі нацыянальнымі іdealогіямі, якія якраз нараджаліся.

У перыяд пасля паўстання, калі Б. Ліманоўскі вызначаў сябе ўжо як паляка, ён бачыў будучыню Літвы ў федэрациі з Латвіяй. Абедзьве мусілі быць звязаныя з Польшчай, якая вызнае прынцыпы свабоды. Ліманоўскі, аднак, падкрэсліваў, што зыходным пунктам для кожнага народу мусіць быць прынцып самавызначэння і ўваходу ў найбольш выгадныя для яго саюзы²².

Аўтарка манографіі, прысвечанай польскім патрыятычным арганізацыям у Маскве ў 1857–1866 гг., Тамара Фядосава, прадставіла стасункі, што панавалі сярод польскай універсітэцкай моладзі, аб'яднанай у арганізацыю «Агул». Гэтая арганізацыя групавала найбольш літоўцаў, потым беларусаў, нарэшце, каронных. Яны вялі заўзятыя дыскусіі, звязаныя з нацыянальным пытаннем.

«Адною са спрэчных спраўаў у «Агуле», — піша Фядосава, — галоўным чынам паміж кароннымі і літоўска-беларускай групай была дыскусія пра месца Літвы і Беларусі ў незалежнай Польшчы. Гэтую праблему абмяркоўвалі з палякамі, што вярталіся з высылкі. Літоўска-беларуская група выказвалася за саюзнную літоўскую рэспубліку ў будучай незалежнай Польшчы, супроты чаго актыўна выступалі некаторыя каронныя»²³.

Выдатны гісторык, на той час студэнт права Тадэвуш Корзан, родам з Меншчыны, адзначыў, аднак, «сяброўскія кпінкі са жмудзінаў, што тыя мараць пра заснаванне Тэльшайскага Каралеўства», інакш кажучы, пра незалежную Літву²⁴.

Тут відаць сутыкненне ўсё яшчэ жывучай гістарычнай свядомасці Вялікага Княства з сучаснай нацыянальнай свядомасцю літоўцаў і беларусаў, якая тады якраз нараджалаася²⁵. Шукаючы прычын жывучасці гістарычнае свядомасці, лъга было б меркаваць, што адной з іх, і немалаважнаю, быў нацыянальны ўціск, які зазнавалі ўсе супольнасці на тэрыто-

ры гісторычнай Літвы. Узмацненне гэтага ўціску мусіла — паводле закону рэакцыі — прадоўжыць існаванне гэтай гісторычнай свядомасці, якая ў другой палове XIX ст. была ўжо анахранічнай²⁶. Гэта была адна з прычын, дзеля якіх фармаванне сучасных літоўскага і беларускага народаў адбывалася са спазненнем. На іх першых этапах рост ролі літоўскіх і беларускіх элементаў у літаратуры, якую мы падаём тут дзеля экземпліфікацыі, ішоў яшчэ поруч з захаваннем унійнай ідэалогіі, хоць з цягам часу ўсё мацнейшы акцэнт клаўся на суб'ектнасць, тоеснасць *краю*, як ахвотна называлі гісторычную Літву. Таксама ўсё звыклейшым рабілася адrezніванне літоўцаў ад беларусаў ужо ў нацыянальна-этнічным сэнсе, хоць абедзьве іх краіны часта працягвалі называць Літвою. Гэтая еднасць мела хараکтар не толькі тэрміналагічны. Яе гаспадарчы, адміністрацыйны і культурны асяродак — Вільні — быў натуральнай сталіцай для літоўцаў, быў цэнтрам беларускага нацыянальнага руху, быў адным з вядучых асяродкаў польскае культуры, быў, урэшце, «літоўскім Ерусалімам» для яўрэяў Цэнтральна-Усходняе Еўропы.

3. Польскія «прыхільнікі Літвы» і іх роля ў літоўскім і беларускім нацыянальным адраджэнні

Уплыў польскай літаратуры на развіццё працэсаў нацыянальнага адраджэння, а канкрэтней, працэсаў утворэння сучасных літоўскага і беларускага народаў, варта прасачыць на пары рэпрэзентатыўных прыкладаў.

Першым будзе Людвік Кандраговіч (1823–1862), які пісаў пад псеўданімам Уладыслаў Сыракомля (ад назвы фамільнага гербу *Syrokomla*). Паходжаннем з Меншчыны, з дробна-шляхецкай сям'і, ён стаў, што да ягонаі нацыянальнай свядомасці, прадметам жывых палемік. Беларусы маюць яго за беларускага паэта, бо пісаў вершы і па-беларуску, віленскія mestachkoўцы, выказваючыся за грунтаванае на раўнапраўнасці сужыщё ўсіх нацыянальнасцяў гісторычнай Літвы ў адным палітычным арганізме, бачылі ў ім барда іхнай ідэалогіі. Яшчэ ў міжваеннае дваццацігодзічні орган mestachkoўцаў «*Przeglqd Wilenski*», палемізуючы са Станіславам Цывінскім, які з нацыянальна-дэмакратычных пазіцыяў адмаўляў Сыракомлю.

комлю ў найменні літоўца, лічачы яго палякам, пісаў: «Для нас тэрмін «літвін»... не азначае толькі чалавека, які гаворыць на літоўскай мове, але незалежна ад таго, якою моваю карыстаецца, кожнага сына Літвы, яе сумленнага грамадзяніна. А якраз такім быў Сыракомля»²⁷. Сугучна з гэтай пазіцыяй голас славіста і гісторыка, а ў палітыцы — кансерватара і манархіста, які звяртаўся да мінуўшчыны яшчэ да падзелаў — прафесара Мар'яна Здзяхоўскага. Для Здзяхоўскага Сыракомля быў «адным з найпрыгажэйшых увабабленняў духу Літвы і Белай Русі ў нашай пазіі. [...] Імя яго, — пісаў Здзяхоўскі, — непарыўна звязанае з Вільняю, а нахненем ягоным ад пачатку аж да канца творчае працы была ўлюбёная ім Літва. [...] Сыракомля адчуваў сябе сынам і грамадзянінам Вялікага Княства Літоўскага»²⁸. Робячы запіс у альбом Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, які пісаў па-беларуску, Сыракомля выказваў пажаданне, якое сведчыла і пра тое, што адрозненне паміж літоўцамі і беларусамі рабілася ўсё выразнейшым, хоць і не набывала рысаў проціпаставлення:

*Da Bóg, powtóre niech twoja księga
Białorusinów z Litwą posprzega*

і дадаваў у духу традыцыйнай двухуздоўневасці:

*Niechaj jej karty staną jak świdki,
Że jednej matki jesteśmy dzieciaki.
Że przestrzeń nie jest dla Lachów tamą,
Że nasze serca biją tak samo*²⁹.

Сыракомлеў сучаснік, хоць трохі старэйшы за яго (нар. у 1812 г.), Юзэф Ігнацы Крашэўскі, родам з Пружанскага павета, лічыў сябе літоўцам, відавочна, у палітычна-гісторычным сэнсе, і вельмі гэтым ганарыўся. Даследчык творчасці пісьменніка Вінцэнты Данэк адзначаў, што якраз «літоўская свядомасць прымушала Крашэўскага ў пазнейшыя гады моцна падкрэсліваць, што ён літвін... з несумненным пачуццём вышэйшасці ў дачыненні да жыхароў Варшавы і Карапеўства». В. Данэк усталяваў рэгіянальную іерархію вартасцяў, якая выступае ў Крашэўскага ў наступнай паслядоўнасці: літвін, паляк з Крэсаў, жыхар Карапеўства, Познані, Галіцыі³⁰.

Літоўскі патрыятызм знайшоў адбітак у творчасці Крашэўскага: пачынаючы з паэтычнай трывогі «*Anafielas*», якую склалі «*Witolorauda*», «*Mindowe*» і «*Witoldowe boje*»; праз наукоўская працы — двухтомную «Гісторыю Вільні», трохтомную «Літва, старажытная гісторыя, заканадаўства, мова, звычаі, песні, прыказкі, паданні...»; нарэшце, творы гісторыка-літаратурныя — «Апошняя са слуцкіх князёў», «Кунігас» і іншыя. Крашэўскі патранаваў і творчасць Уладыслава Сыракомлі, які дэбютаваў у выдаваным ім у Вільні двухмесячніку «*Athenaeum*» (1841–1851), дзе шмат месца аддавалася літоўскай і беларускай праблематыцы. Пасля смерці Сыракомлі Крашэўскі прысвяціў нябожчыку праніклівае даследаванне, падкрэсліваючы літоўска-беларускія қарані і народны змест паэтаў творчасці³¹.

Не заўсёды звязралася дастагкова ўвагі на ролю Крашэўскага ва ўзнікненні і развіцці пісьменніцтва на літоўскай мове. Гэты ўплыў ішоў двумя шляхамі: першы — такое прадстаўленне мінуўшчыны Літвы, якое будзіла нацыянальны дух, другі — непасрэднае заахвочванне і падтрымка Крашэўскім дзеячаў літоўскага нацыянальнага руху. Гэта знайшло выраз у ягонай захаванай карэспандэнцыі. Напрыклад, Мікалай Акялевіч (*Akelaitis, Akelevičius*) звязртаўся да Крашэўскага як да чалавека, які «так палка палюбіў Літву», называючы яго «апекуном Літвы»³². Ужо на схіле пяцідзесятых гадоў Крашэўскі намаўляў літоўскіх пісьменнікаў і публіцыстаў стварыць часопіс на іх народнай мове³³, што здзейнілася толькі праз чверць стагоддзя.

Творчасць Крашэўскага, грунтаваная на літоўскіх кропіцах і элементах, стала, — заўважае Пётр Ласоўскі, — улюблёнай чытанкай маладых літоўскіх інтэлігентаў. Ягоныя кніжкі, хоць напісаныя па-польску, але замілаваныя гісторыяй Літвы, славілі яе мінулую магутнасць і славу ды ўзбуджалі жывыя патрыятычныя пачуцці літоўцаў, рабіліся для іх заахвочваннем да далейшае працы на нацыянальной ніве ўжо дакладна ў сферы ўласнае мовы³⁴.

Варта падкрэсліць, што ў сваёй творчасці Крашэўскі стаяў на пазіцыях абароны палітычнае асобнасці Літвы. У гэтым дачыненні характэрна яго інтэрпрэтацыя Матэйкавай карціны «Люблінская унія». Пішучы пра яе, Матэйка сцвярджаў, што глядзяч «...з прамаўленнем слова «унія» шукае лю-

бові, што злучыла народы, хацеў бы бачыць братні поціск, нешта такое, што азначала б саюз сэрцаў. Карціна ж апавядае гісторыю напраўду зламанага супраціву Літвы, якая на алтары агульнага добра амаль са слязьмі складае ў ахвяру сваю асобнасць, сваё «я» і прысвячае сябе сястры-Польшчы. Увесь літоўскі бок карціны выражае нямы боль, ужо зламаны, пераможаны, але яшчэ бачны»³⁵.

Такое — згоднае, зрэшты, з намерам мастака — успрыняцце акту уні можа тлумачыць, чаму пісьменнік, які адзіны, бадай, у сусветнай літаратуры наважыў прадставіць у серыі гістарычных аповесцяў усю нацыянальную гісторыю, прамінуў такую значную падзею, як Люблінская унія.

Творчасць Крашэўскага і Сыракомлі, прасякнутая любоўю да Літвы і Беларусі, адыграла істотную ролю ў развіцці нацыянальнай свядомасці іх народаў. Яна была таксама значным этапам на шляху ўзнікнення нацыянальных літаратур — літоўскай і беларускай. Тут можна спаслацца на сведчанне літоўскага нацыянальнага дзеяча і публіцыста Мечыслава Давойны-Сыльвестравіча (*Mieczysław Dowojna-Sylwestrowicz*) (1849—1919), які пісаў:

«Я таксама шляхціч, народжаны ў Жмуздзі. З хлапечых гадоў пад упłyvам тых жа польскіх аўтараў, якія з сімпатыяй пісалі пра Літву, я стаў адным з прыхільнікаў літоўскага нацыянальнага руху. [...] Польская літаратура ў літоўскім духу — нібы пераход да літоўскай літаратуры»³⁶.

Да «аматарапаў Літвы» належалі не толькі пісьменнікі. Залічыць да іх трэба мовазнаўцаў на чале з Янам Карловічам і Янам Бадуэнам дэ Куртэнэ, якія далучыўся да барацьбы за скасаванне дзеянае ў 1865—1905 гг. забароны на друк на літоўскай мове, гісторыкаў літаратуры і культуры на чале з Аляксандрам Брукнерам, аўтарам кнігі «Стараражытная Літва. Народы і багі» (1-е выд. — 1897 г.) і даследавання «Палякі і літоўцы. Мова і літаратура» (*Polacy i Litwini. Język i literatura*), дзе бараніў літоўскую нацыянальную культуру, што бралася на адраджэнне. Аўтар тлумачыў у ім польскому грамадству, што «без слышных саступак, без пэўных стратаў для нашага маёманага стану ў Літве не абысціся, гэта дарма; проці ўсемагутнае плыні мы далёка не заплыvем. Дык лепей загадзя аддаць, што належыць, і паводзіць сябе паводле адзіна абгрунтаванага прынцыпу: не рабі другому, што табе няміла»³⁷.

4. Нацыянальны выбар сярод элітаў

Фармаванне сучаснай літоўскай і, крыху пазней, беларускай нацыянальнай свядомасці (гэта апошняя не ахапіла яшчэ ўсяго сялянскага насельніцтва Беларусі) паставіла з канца XIX ст., а напоўніцу — з гадоў рэвалюцыйнага пералому 1905–1906 г., перад палякамі на землях былога Вялікага Княства Літоўскага справу адносінаў да маладых нацыянальных рухаў³⁸. Ужо цяжка было надалей называць літоўцаў «літваманамі», а ў іх нацыянальным руху бачыць «нямецкую» або «маскоўскую інтрыгу»³⁹. Адначасова гэта патрабавала вызначыцца, зрабіць выбар. На практицы гэта было яшчэ цяжэй, чым у тэорыі. Як праводзіць мяжу, дзе канчалася пачуццё рэгіональнай асобынстві людзей, часта з дому білінгваў, і нараджалася літоўская ці беларуская нацыянальная свядомасць? Часам — гэта было хараектэрна для тэрыторыяў, дзе за панаванне над душамі спаборнічалі міжсобку розныя нацыянальныя супольнасці — адзін і той жа чалавек на розных этапах свайго жыцця вызначаўся то палякам, то літоўцам ці беларусам. Асабліва цікавыя матывы змены выбару, калі ішлося пра асобаў, што належалі да інтэлектуальнай эліты краю, — а значыць, там, дзе працэс асіміляцыі саступаў месца свядомаму выбару. Гэтыя выбары спалучаліся з працэсамі фармавання сучасных літоўскага і беларускага народаў. За польскамоўных літоўцаў прызналі сябе публіцыст і грамадскі дзеяч Станіслаў Нарутовіч, сябар літоўскай «Тарыбы» і родны брат першага прэзідэнта Рэчы Паспалітай, а таксама паэт Оскар Мілаш, які асеў у Парыжы, але прыблізна да 1917 г. лічыў сябе за паляка. Аналагічна Міхал Ромэр — юрист і легіянер, аўтар працы *Litwa. Studium odrodzenia narodu litewskiego* (Львоў, 1908) і крыху ранейшага даследавання *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie* («Krytyka», 1906), дзе ён змясціў каштоўныя развагі, прысвечаныя спецыфіцы польскай нацыянальнай свядомасці ў Літве. Пасля выбару, зробленага ў 1920 г., Ромэр стаў прафесарам, а пазней — рэкторам літоўскага універсітэта ў Коўне.

Іншыя спыняліся на пайдарозе, як Раман Скірмунт, старшина Беларускага Нацыянальнага Камітэта ў Менску на мяжы 1917–1918 г., якога Казімір Акуліч назваў «палякам і

беларусам у адной асобе»⁴⁰. Як месціч, Скірмунт быў адоль кава прывязаны да ўсіх нацыянальнасцяў kraю. На першое месца ён вылучаў тых, што прадстаўлялі народ. «Не шляхта і нешматлікая інтэлігенцыя, — пісаў Р. Скірмунт, — афарбоўваюць сцяг kraю, а толькі народ. Цяпер мы павінны старацца працаваць разам з літоўскім, альбо рускім народам, з якім мы складаем адно нацыянальнае цэлае, для супольнага добра нашага kraю». З літоўскім нацыянальным рухам, казаў ён, «трэба паяднацца — стрымаць яго не ўдастца». І далей: «Можна захаваць духоўную, цывілізацыйную лучнасць з Польшчаю, карыстацца польскаю мовай і адначасна любіць Літву, літоўскі народ, літоўскую мову і дбаць аб яе развіцці».

Трэба аддаць увагу і выбару ў асяроддзі касцельнай іерархіі, якая паходзіла з мясцовага насельніцтва і была пакліканы да духоўнага кіраўніцтва над рознымі паводле мовы і культуры вернікамі. І тут выяўляліся пасярэднія пазіцыі, з непазбежнымі ў памежных сітуацыях унутранымі і знешнімі канфліктамі⁴¹. Да найбольш прадстаўнічых фігур належалі пакліканы ў 1903 г. на віленскі біскупскі пасад барон Эдвард Роп (нар. у 1851 г.), са старога інфлянцкага роду, што паходзіў з Вэстфаліі, але з XIII ст. асеў у Інфлянтах. Ягоная маці, Ізабэла з Зыберк-Плятэрой, таксама паходзіла са старога інфлянцкага роду. Сам Роп быў, як пісаў пра яго ў 1917 г. прускі літавец Ёганэс Вронка, «трохі палякам, трохі немцам, трохі літоўцам, а перадусім каталіком». У 1905 г., карыстаючыся маніфестам пра свабоду сумлення, ён наказаў падпрадкаванаму яму духавенству вучыць дзяцей рэлігіі на іх роднай мове — г. зн. польскай, літоўскай і беларускай. У нацыянальна мяшаных парафіях рэлігійныя спевы павінны былі адбывацца на ўсіх мовах, якімі карысталіся парафіяне. У 1906 г. Роп заснаваў канстытуцыйна-каталіцкую партыю, якая змагалася за права народаў Літвы і Беларусі, і прайшоў ад яе ў I Дзяржаўную Думу.

Сасланага ў 1907 г. у глыб Расіі біскупа Ропа замяніў адміністратор дыяцэзіі прэлат Казімір Мікалай Міхалкевіч (1865–1940). Той, уважаючы сябе, як пісаў Віктар Сукаенніцкі, «трохі за паляка, трохі за літоўца, трохі за беларуса», імкнуўся да паяднання ўсіх каталікоў у гістарычнай Літве. Быў ён, між іншым, сузыдаўцом літоўскіх каталіцкіх выданняў *«Vilkis»*

ды «*Aušra*» і беларускага «*Bielarus*». У часы I сусветнай вайны, калі разгарэліся нацыяналізмы, некаторыя палякі вінавацілі Міхалкевіча ў «рэнегацтве», а літоўцы — ва «ўжыванні асабліва здрадніцкіх формаў, што імкнуліся да паланізацыі». Гэтыя апошнія абвінавачванні ўзмацніліся, калі ў канцы 1916 г. Міхалкевіч канчаткова стаў на польскі бок. Прызначаны ў 1923 г. паводле прапановы біскупа Матулевіча біскупам-суфраганам віленскім, «каб задаволіць палякаў», ён зблізіўся з коламі кансерватыўнага, але не нацыяналістычнага зямляцтва.

Больш акрэсленую пазіцыю займаў нядаўна беатыфіканы Ежы Баляслай Матулевіч (па-літоўску *Matulaitis*, пазней *Matulevičius*), біскуп віленскі ў 1918–1925 гг. Ён быў выхаванцам духоўнае семінарыі ў Кельцах, дзе выкладаў яго стрычечны брат, які называў сябе палякам. Матулевіч, у сваю чаргу, назваўся літоўцам. Дбаючы пра душпастырства на роднай мове, ён падтрымліваў разніцу літоўскага і беларускага духавенства, за што яго востра крытыковала Народная Дэмакратыя. Калі пад яе націскамі дзяржаўныя ўлады наважыліся перавесці біскупа Матулевіча з Вільні, яму пропанавалі, між іншага, пасаду рэктара кагадзе тады ўтворанага Люблінскага каталіцкага універсітэта. Гэта даводзіла б, што далёка не ўсе лічылі яго літоўскім нацыяналістам. Як пісаў дэмакратычны *Kurier Wileński*, з жалем развітваючыся з біскупам, што ад'язджаў у 1925 г., «ён лічыў сваім абавязкам злагоджваць нацыянальныя антаганізмы, стрымліваў духавенства ад уздезу ў нацыяналістычнай агітацыі». Дадамо — не заўсёды паспяхова.

5.«Местачкоўцы», федэралісты, інкарпарацыяністы

Пазіцыі месцічаў і блізкія да іх сустракаліся часцей сярод інтэлектуальнай эліты, чым у сярэдніх слаях. Пераважная бальшыня мясцовай шляхты і інгалігенцыі адназначна лічыла сябе палякамі. У Літве іх было, як мы ведаем, асабліва шмат у Вільні, што прамянялася культурнаю польскасцю, і ў яе ваколіцах. Нельга, аднак, недаацэніваць розніцы паміж пазіцыямі польскіх эліт і асяроддзяў, дзе фармавалася грамадская думка, у нацыянальных пытаннях у Літве і Беларусі.

Тут можна вилучыць розныя плыні, якія сутыкаліся міжсобу⁴².

Першая, традыцыя на лістична-кансерватыўная плынь, спалучала ўсведамленне культурнай польскасці паноў і шляхты былога Вялікага Княства з патэрналістичным стаўленнем да літоўскіх ці беларускіх сялян, з прынящем іх моваў і народнай культуры. Выразнікамі гэтай плыні былі, напрыклад, Вале́р'ян Майштовіч, Эдмунд Вайніловіч, Міхал К. Паўлікоўскі, часткова таксама Канстанцыя Скірмунт, якая ўхваляла нацыянальныя права літоўцаў і беларусаў пры ўмове, што тыя прызнаюць вядучую ролю мясцовай шляхты.

Другая плынь, дэмакратычная, спалучала польскую культурную свядомасць з прызнаннем права на самастойнае палітычнае існаванне літоўцаў і беларусаў, абвішчаючы прымат «местачковасці», якая звязала ўсіх жыхароў гісторычнай Літвы. Гэта званыя местачкоўцы, а менавіта Тадэвуш С. Урублеўскі, Людвік Абрамовіч, Зыгмунт Юндзіл, Людвік Хамінскі выступалі ў II Рэчы Паспалітай у абарону дыскрымінованых літоўцаў і беларусаў. У агульнапольскім маштабе гэтая пазіцыя знаходзіла падтрымку ў сацыялістычных асяродках. Прагэта сведчаць выказванні Б. Ліманоўскага, Мечыслава Недзялкоўскага і Тадэвуша Галоўкі, хоць не ўсе дзеячы ППС падзялялі іх погляды ў гэтай справе.

Тадэвуш Галоўка, чулы да нацыянальных справаў, сам родам з Украіны, які пазней стаў ахвярай украінскіх тэрарыстаў, у 1919 г. пісаў на старонках часопісу *«Robotnik»*:

«Цынічна гучаць маралі ў вуснах паляка на адрес літоўцаў, каб тыя не жадалі Вільні, бо гэта польскае места — прытым, што мы адначасова жадаем Гданьску, які гэткае ж польскае места, як Вільня — літоўскае. У доўгагэрміновым інтэрэсе Польшчы ляжыць, — працягваў ён свае развагі, — каб Вільня, хоць гэта і польскае места, стала сталіцай незалежнай Літвы, прыязнай да Польшчы ці нават, калі захоча, павязанай з ёю федэрацыйнымі повязямі»⁴³.

Праз дваццаць гадоў, у лістападзе 1939 г., знакаміты гісторык уніі і шчыры каталік Оскар Галецкі так падсумаваў досвед міжваеннага дваццацігоддзя ў т. зв. польскім пытанні:

«Прызнаймася, што вяртанне Вільні Літве было палёг-каю для палякаў. Ніводзін паляк не можа лічыць літоўцаў во-

рагамі, бо тыя лаяльна захоўвалі нейтралітэт і не здабывалі Вільні зброяй. У цяперашніх умовах палякі добра разумеюць, што адбараць ім Вільню назад будзе нашмат цяжэй, чым тэрыторыі, акупаваныя ворагамі Польшчы, бо літоўцаў з палякамі злучыла *misterium caritatis*»⁴⁴.

Нарэшце, трэцяя пазіцыя — нацыяналістычная, прадстаўленая Нацыянальной Дэмакратыяй, — стала на пазіцыях абсorbцыі, то бок культурнай і палітычнай асіміляцыі польскіх элементаў, выкарыстоўваючы з гэтаю мэтай сфармаваны ў пару контэрфармацыі сіндром «паляка-каталика». Да гэтага імкнуліся перадусім у дачыненні да каталицкае часткі беларускага насельніцтва: несумненная рэлігійная паязьнь абліягчала іх паланізацыю. Таму Станіслаў Грабескі, пішучы ў сваіх «Дзённіках» пра аблежаванне на мірных перамовах у Рызе польскіх тэрытарыяльных прэтэнзіяў у Беларусі, аргументуючы гэта тым, што «можна было сур'ёзна разлічваць на спольшчванне праз пэўны час беларусаў-каталикоў. Таму я лічыў пажаданай для Польшчы толькі ту ю частку Беларусі, на якой у суме каталікі будуть складаць рашучую бальшынню»⁴⁵. Насамрэч справа была складанейшая, бо з беларусаў-каталикоў, якія культурна знаходзіліся на вышэйшым узроўні, бралася значная частка беларускіх нацыянальных дзеячаў, сярод якіх не было нястачы і ў каталіцкіх ксяндзах. Яны таксама ў значнай меры былі сярод творцаў і прыхільнікаў Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі, авшчанай па-за законам у ходзе паланізацыі палітыкі другой паловы троццатых гадоў.

Першая сусветная вайна, ставячы на парадак дня спраvu змены існуючых на працягу 100 гадоў — ад венскага кангрэсу — дзяржаўна-палітычных стасункаў, ажывіла ў літоўцаў і беларусаў памкненні да ўласнага палітычнага існавання. Адначасова актывізаваліся разнародныя плыні, што існавалі ў польскім грамадстве на землях Літвы і Беларусі. Напачатку на пярэдні план выступіла федэральная плынь. Яна спасылалася на традыцыю уніі і адначасна ўлічвала факт, што сфармаваліся два сучасныя народы — літоўскі і беларускі, — якія поруч з палякамі, якія дамінавалі эканамічна і культурна, але колькасна знаходзіліся ў меншыні, заяўлялі права на землі былога Вялікага Княства. Некаторыя прыхільнікі федэралізму бачылі будучыню краю над Нёман-

нам і Вяллёй як федэрацыі паводле швейцарскага ўзору. Адроджаная гісторычная Літва павінна была складацца з трох кантонаў: літоўскага, які ахопліваў бы Жмудзь і Ковеншчыну, польскага з цэнтрам у Вільні і беларускага са сталіцай у Менску. Гэтая федэрацыйная дзяржава павінна была ў сваю чаргу ўтварыць унію, інакш кажучы, федэрацыю другога ўзроўню, з адроджанай польскай дзяржавай. Кантанальная канцэпцыя ўлічвалася ў гады I сусветнай вайны і аж да канца 1921 г. Прымалася яна і часткаю заходніх палітыкаў, асабліва ліберальным бельгійскім палітыкам Полем Гімансам, які прадстаўляў яе на форуме Лігі Нацыяў як спосаб развязання польска-літоўскага канфлікту⁴⁶.

Федэрацыйная праграма, паводле Тадэвуша Катэльбаха, была блізкая Пілсудскаму як кірауніку дзяржавы⁴⁷. І хоць, займаючы ў красавіку 1919 г. Вільню, Пілсудскі ў вядомай адозве «Да жыхароў б. Вялікага Княства Літоўскага» пісаў: «Хачу даць Вам магчымасць развязання ўнутраных справаў так, як самі таго пажадаецце, без якога-колечы гвалту або націску з боку Польшчы», што адпавядала пазіцыі местачкоўцаў, яго ўпаўнаважаны ў Вільні Леан Васілеўскі рэалізаваў уніяна-федэрацыйную лінію. А перад абліччам няўдачы гэтых старанняў, перад абліччам рашучай апазіцыі літоўскага нацыянальнага руху ідэі федэрацыі, адчайнаю спробаю прымусіць да яе была здзейсненая паводле даручэння Ю. Пілсудскага збройная акцыя генерала Люцыяна Жалігоўскага.

Пра матывы, якія кіравалі самім выкананцам, ён так пісаў у сваіх, ужо эміграцыйных, успамінах:

«9 кастрычніка 1920 г... заняў Вільню не польскі генерал Жалігоўскі, а літвін Жалігоўскі (паходжаннем са шляхты ашмянскага павету — айт.). Мараю гэтага апошняга было жыць сярод суайчыннікаў на літоўскай зямлі. Я не вылучаў сярод іх ні палякаў, ні русінаў, ні жмудзінаў. Будучы літоўцам, я ніколі не пераставаў быць палякам. Два гэтыя паняцці звязаныя між сабою. Яны ўзаемна дапаўняюць адно другое».

Яшчэ больш харектэрная ацэнка прычын няўдачы гэтае спробы, прызнанне анахранічнасці гэтае канцэпцыі:

«Заняцце Вільні было, — пісаў Жалігоўскі, — стаўкаю на палітычную даспеласць народаў Вялікага Княства Літоў-

скага і на даспеласць польскае палітычнае грамадскае думкі. Сёння мы ведаем, што ўсё гэта падвяло. Мы разважалі тады ў катэгорыях літоўскага рамантызму»⁴⁸.

Множны лік, можна думаць, быў тут ужыты невыпадкова. Ілюзіі, пра якія гаворка, датычылі не толькі генерала Жалігоўскага, але і яго начальніка і *maitre a penser* [уладара думак]. Так, прынамсі, вынікае з паведамлення добра абазнанага ў сітуацыі Т. Катэльбаха. Чытаем у ім:

«Падтрымліваючы канцэпцыю псеўдасуверэннай Літвы (Сярэдній — Аўт.), Пілсудскі хацеў верыць, што Вільня хуччай паразумееца з Коўнам, чым Варшава. У Сярэдній Літве ён бачыў польскі кантон, які вядзе перамовы з літоўскім кантонам, кіраваным з Коўна. Абодва гэтыя кантоны, звязаны ў адно цэлае літоўскасае дзяржавы, меліся паразумецца з Польшчаю».

У. Мейштовіч таксама адзначыў: «Маршалак меў надзею, што настане нейкае паразуменне паміж абедзвюма часткамі Літвы»⁴⁹.

Надзеі гэтыя аказаліся, як вядома, марнымі. Літвіны, баячыся польскай перавагі ў праектаванай федэрациі і імкнучыся да ўмацавання ўласнай нацыянальной дзяржавы, адкінулі кантанальную канцэпцыю. Не знайшла яна падтрымкі і сярод польскага грамадства на Віленшчыне, большыня якога выказалася за інкарпарацыйную праграму. Далучэнне Віленскае зямлі да Польшчы давала віленскім палякам статус пануючага народа. Гэта адпавядала анексіянісцкім прынцыпам Нациянальнае Дэмакратыі. Супраць іх выступалі местачкоўцы і кансерватыўныя прыхільнікі унійнай ідэалогіі. Да гэтых апошніх належала Марыян Здзяхоўскі, які хадзіў уласнымі сцежкамі (мы ўжо на яго былі спасылаліся). У рэфераце «Польская ідзя на Крэсах», прачытаным у лютым 1923 г. на з'ездзе зямінскіх арганізацый у Вільні, ён процістаўляў «шалеющим нацияналістычным жарсцям і пажадам» талерантнасць, грунтаваную на гісторычнай традыцыі Рэчы Паспалітай.

«Разнастайны нацыянальна край наш, — казаў ён, — складае частку гісторычнае Літвы, і вас, людзей майго пакалення, выхувалі як літоўцаў — відавочна, у тым значэнні, у якім быў ім Міцкевіч, калі казаў: *„Litwo, ojczyzno moja“*. У дзяцінстве мяне вучылі, разам з гісторыяй Польшчы, і гісторыі

Літвы, дзякуючы гэтаму за нацыянальных герояў я лічыў не толькі тых, што будавалі Польшчу, але і таго, хто меўся Літву ад Польшчы адараўцаў — вялікага князя Вітаўта. [...] І калі б сёння мяне запыталі, кім я ў глыбіні сэрца адчуваю сябе, я сказаў бы, што чуюся грамадзянінам Вялікага Княства Літоўскага, неразрыўна злучанага уніяй з Польшчай. Калі бачу штандар з Арлом, але без Пагоні, што лунае тут на Замкавай Гары, адчуваю гэта як крывауду для сябе»⁵⁰.

Пра гэты рэферат прэса Нацыянальнай Дэмакратыі пісала, што ён «перавысіў найгоршыя чаканні»⁵¹. Рэальны ўплыў М. Здзяхоўскага быў, аднак, невялікі.

У паслявauenнай рэчаіснасці унійная ідэалогія зазнала крах. Маладая літоўская дзяржава падвышала ўласную вартасць, спасылаючыся на вялікадзяржаўную традыцыю Вялікага Княства, калі ягоныя межы на ўсходзе даходзілі да Вязьмы, а на поўдні — да чарнаморскіх стэпаў. Што яму прынесла унія, акрамя дэнацыяналізацыі найвышэйшых славоў? У сваю чаргу, беларусы ахвотна падкрэсліваюць, што Вялікае Княства хутчэй толькі намінальна было літоўскай дзяржаваю. Так, Сакрат Яновіч піша, што гэта «Беларусь вырашала аб Вялікім Княстве Літоўскім», а першым цэнтрам дзяржавы быў Наваградак, размешчаны на этнічнай беларускай тэрыторыі⁵². Колькасная перавага «рускай» (ці старабеларускай) стыхіі, дзяржаўная мова і культуры — усё гэта павінна весці да высновы, што Вялікае Княства было перадусім беларускай палітычнай арганізацыяй, асабліва ўлічваючы, што бальшыня княскіх і панскіх родаў выводзілася з рускіх земляў.

У польскай супольнасці на непапулярнасць унійной ідэі ўплывалі і грамадскія меркаванні. Ня мала даўніх яе прыхільнікаў адварнуліся ад яе, калі ў Літве, званай Ковенскаю, была праведзена аграрная рэформа, што значна зменшила польскую сферу ўпływu. У той час была сур'ёзна абмежавана вялікая ўласнасць, а лішкі падзелены паміж літоўскімі сялянамі. У частцы польскай грамадской думкі, інспіраванай зямлянскім асяроддзем і звязанай з ім часткай інтэлігенцыі, гэта ацэнівалася амаль як нацыянальная катастрофа. Паводле думкі бальшыні, месца туті па уніі заняла антылітоўская пазіцыя, якая дамінавала на працягу ўсяго міжваенага дванаццацігоддзя. Яна давала аб сабе знать і ў першы год II сусветнай вайны, што пацвярджае і П. Ласоўскі.

Нядоўгае (лістапад 1939 г. — чэрвень 1940 г.) панаванне літоўцаў у Вільні ажывіла местачкоўцаў, якія ўбачылі шанец прывесці палякаў з літоўцамі да паразумення і супольнай дзейнасці на падставе прызнання прыярытэту мясцовых інтарэсаў. Вільня мроілася ім як платформа згоды для ўсіх народаў, што насялялі места і віленскую акругу, а не толькі як яблык разладу. Ініцыятывы, якія рабіліся ў гэтym напрамку, напрыклад М. Ромэрам, сутыкаліся з супрацівам нацыяналістычных элементаў у літоўскім апараце ўлады, а таксама і сярод значнай часткі польскай грамадскасці. Змовы, школьныя страйкі супраць вывучэння літоўскай мовы, якія мноожыліся насуперак асцярогам польскага ўраду на эміграцыі, варожае і нярэдка пагардлівае стаўленне да літоўцаў стваралі атмасферу, якую міністр сельскай гаспадаркі П. Рэчы Паспалітай і шматгадовы рэктар Універсітэта Стэфана Баторыя Вітальд Станевіч ацэніваў гэткім словамі: «Трэба прызнаць бесстаронна і справядліва, што тагачасны псіхічны стан польскага грамадства ў Вільні нялёгка было апанаваць і што паводзіны віленскай вуліцы часта маглі слушна правакаваць літоўцаў»⁵³. Характарызуючы адпаведную гэтай пазіцыі ментальнасць, Мілаш акрэсліваў яе як *anima naturaliter endeciana* («Душа ад прыроды эндэцкая») — пераробка вядомага выказвання св. Аўгусціна: «Душа чалавечая ад прыроды хрысціянка» — **Пер.**). «У XX ст., — дадае ён, — праграма польскіх нацыяналістаў што да этнічна няпольскіх земляў была дурною, бо Вільня і Львоў жа былі анклавамі»⁵⁴.

Але якраз з факту, што гэта былі анклавы, вынікала, што свядомасць людзей, якія іх насялялі, фармавалася — поруч з рэзыянальнымі перадумовамі, а часта і насуперак ім — у вялікай ступені эмоцыямі. Сярод іх дамінавала, як я мяркую, пачуццё пагрозы, бо тут польскасць бывала пад па-грозаю наймацней, а таксама найчасцей. Праціўнікам я быў найперш русіфікатар-захопнік, потым сялянскі літоўскі народ, які будзіўся да свядомага жыцця, які страціў свае найвышэйшыя слай і адчуваў сябе праз гэта згалелым, амаль абрабаваным. Падобна, хоць пазней і менш інтэнсіўна, стаяла справа і з беларускім народам. Асобную, трагічную старонку запісалі гады II сусветнай вайны, пачынаючы ад 17 верасня 1939 г. Адказам на гэтыя пагрозы былі выяврэжэнні польскага патрыятызму з высокім пачуццём на-

пружаннем, апошняе — улетку 1944 г. у дні змагання Армії Краёвай за Вільню⁵⁵.

Можна найагульней сказаць, што ўсведамленне асаблівай ролі людзей памежжа вынікала з таго, што яны адчувалі сябе як на высунутым рэдуце. Місія, якую яны меліся здзейсніць, малта, аднак, рэалізоўвацца па-рознаму. Спосаб рэалізацыі быў акрэслены сістэмаю поглядаў, якая прадвызначала напрамак дзейнасці і рашэнняў у дачыненні да формаў палітычнага быцця гэтых земляў. Таму ён мог прайўляцца сама менш траяка: 1) у дзеяннях mestackoўцаў, якія ўлічвалі раўнапраўнасць і супрацоўніцтва ўсіх народаў гісторычнай Літвы ў рамках супольнай дзяржавы, 2) у выглядзе канцнальнага ладу Літвы, злучанай повяззю федэрацыі з Польшчай, што забяспечвала фактычную перавагу палякам, і, нарэшце, 3) у інкарпарацыі Віленшчыны і Наваградчыны ў Польшчу.

6. Мінуўшчына і сённяшні дзень

Ход гісторыі перакрэсліў усе тры канцепцыі. Мінуўшчына пакінула, аднак, след на сённяшнім дні. Асабліва істотную ролю адыграў факт, што на вёсцы надалей часткова захоўваліся традыцыйныя звычай. Паміж «тутэйшымі», якія схіляліся да польскасці, і беларусамі-каталікамі (беларусамі асабліва, але і літоўцамі таксама) нацыянальныя бар'еры не заўсёды былі — і ёсьць — выразныя. Яшчэ ва ўсеагульным перапісе 1989 г. у аптымальніку прадугледжвалася магчымасць адказу «тутэйшы» на пытанне пра нацыянальнасць. У лістах чытачоў у віленскай польскамоўнай прэсе чытаем: «Мы досыць часта ўжывалі гэтае азначэнне, але ў тым сэнсе, што маєм мясцове паходжанне. [...] Гэта зусім не азначае, што нам не стае нацыянальнай свядомасці». Паводле жадання польскага насельніцтва Дзяржкамстат СССР дапоўніў спіс моваў, згодна з якім пазней апрацоўваліся вынікі перапісу, польскаю мовай. У выніку, калі «тутэйшы» падаваў як родную мову польскую, яму ўпісвалася польская нацыянальнасць⁵⁶.

На заканчэнне трэба падкрэсліць, што супольнае жыццё паасобных нацыянальных групаву складалася на землях Літвы і Беларусі незраўнана лепш, чым ва Украіне. У выніку прывязанасць да роднага краю часта адигравала на гэтых

землях у момант выбару пераважную ролю. Гэтаксама і мясцовыя ўлады ў Літве і Беларусі не прычыняліся да так званих (недакладна) акцыяў рэпатрыяцыі, асабліва вясковага насельніцтва. Прычыны маглі быць розныя, факт, аднак, той, што перасяленне з Літвы і Беларусі ў 1944–1946 гг. не ахапіла — у адрозненне ад Украіны — значнай часткі польскага насельніцтва. У Літве перапіс насельніцтва 1989 г. паказаў 258 тыс. палякаў, што складае 7% усіх жыхароў. Папярэдні перапіс, 1979 г., паказваў 247 тыс. палякаў, якія складалі, аднак, 7,7% усяго насельніцтва. Вось жа, рост польскага насельніцтва меншы, чым агульны рост насельніцтва Літвы. Тым не менш, у цэлым палякі ў Літве складаюць адносна стабільнную і кампактную групу, хоць працэнт палякаў, для якіх польская мова — родная, паволі змяншаецца. У 1970 г. польскую мову назвалі роднай (уżywaną дома) 92,5 % палякаў, у 1979 г. — ужо 88,3%, а ў 1989 г. — 85%. Вырас, аднак, працэнт палякаў, якія свабодна валодаюць літоўскай мовай (з 11,1% да 15,5%)⁵⁷. Можна меркаваць, што цяперашні е ажыўленне польскага культурнага і арганізацыйнага жыцця, развіццё польскага школьніцтва і рост польскай прэсы створаць спрыяльнейшыя варункі для польскага супольнасці ў Літве і перадумовы для яе плённага супрацоўніцтва з літоўцамі. Рост колькасці палякаў, якія свабодна валодаюць літоўскай мовай, — добры знак у гэтым сэнсе.

Іншай ідуць нацыянальна-дэмографічныя працэсы ў Беларусі. Тут у 1959 г. пра сваю польскую нацыянальнасць заявілі 539 тыс. жыхароў, але ў 1969 г. іх колькасць упала да 383 тыс., а ў 1979 г. вырасла, згодна з афіцыйнымі звесткамі, да 403 тыс. З іх, аднак, толькі 7,8% падалі польскую мову як ужываную дома (у 1969 г. — 13,4%), пры тым што больш як трэћы падалі беларускую мову, а астатнія — галоўным чынам расійскую⁵⁸. Гэта, як можна меркаваць, вынікае з роднасці моваў, усё яшчэ невялікага прагрэсу нацыятаўорчых працэсаў на гэтых тэрыторыях, а ўрэшце, і з палітычнага ціску. Вызначаль нікам іншай, чым у Літве, сітуацыі з польскай супольнасцю была нястача ў Беларусі — у адrozненне ад Літвы — польскамоўнай прэсы і польскага школьніцтва. Толькі ў 1989–1990 навучальным годзе ў Гарадзенскай вобласці ўзніклі ў 24 школах класы з польской мовай навучання, у якіх вучыліся па-польску 980 дзяцей⁵⁹. Трэба меркаваць, што нядайна ўзніклыя польскія гра-

мадскія арганізацыі і ажыўленне рэлігійнага жыція адкрывалі юць пэўныя перспектывы для будучыні польскасці ў Беларусі.

***

Так у сучаснасці адгукающа працэсы, якім даў пачатак на схіле XIV ст. Крэўскі акт і каля двух стагоддзяў пазней умацавала Люблінская унія — працэсы, належныя да гісторыі, па-рознаму інтэрпрэтаванай, і традыцыі — таксама неаднароднай — народаў, якія, хоць не заўсёды згодна, фармавалі супольную гісторыю земляў над Нёманам, Дзвіною і Верхнім Дняпром. Яна даводзіць, што пачуццё нацыяналізму тоеснасці не мусіла ісці ў пары з абсалютызацыяй народа, з нацыяналізмам. Нацыянальная свядомасць, прывязанасць да ўласнай мовы і роднай культурнай традыцыі, дзяржаўны патрыятызм былі — і ёсць — вартасцямі трывалымі, але яны не выключалі ўліку інтэрэсаў не толькі ўласнага народа, але і тых, з якімі яму давялося суіснаваць. Пошук абавязковых кампрамісаў, пашана да слушных інтэрэсаў іншых народаў складае аснову рэгіянальнае повязі, якая вякамі рэалізоўвалася на землях Вялікага Княства Літоўскага. Гэта асаблівасць нацыядаўца суіснавання культур лацінскага і візантыйскага колаў у сферы рэлігіі — католіцызму і праваслаўя⁶⁰. Сёння, у пару прагрэсу ўропейскай інтэграцыі, фармавання эканамічнай еднасці і, што больш складана, культурнай і ментальнай інтэграцыі, варта прыгадаць і здабыць тое, што трывала ў мінуўшчыне нашага рэгіёну — Цэнтральна-Ўсходній Еўропы.

¹ M. Handelsman. *Rozwój narodowości nowoczesnej*. (1-е выд. — 1924) Warszawa, 1977.

² T. Lepkowski. *Polska — narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*. Warszawa, 1967.

³ M. Handelsman. *Rozwój narodowości nowoczesnej*. S. 8–11.

⁴ J. Szacki. *Ojczyzna, naród, rewolucja*. Warszawa, 1962. S. 252.

⁵ R. Aron. *Paix et guerre entre les nations*. Paris, 1962. P. 267.

(Хачу зауважыць, што Б. Зентара [напр.: B. Zientara. *Świt narodów*

europiejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej. Warszawa, 1985. S. 18] паставіў пад сумнёў паняцце «нацыя» як шматзначнае, «ужыванае для акрэслення пераходнага стану паміж племенем і сучасным народам». Пагаджаючыся з ягонаю тэзаю, нібыта народы існавалі ўжо ў сярэднявечнай Еўропе, лічу, што тэрмін «нацыя» прыдатны, але не як назва «феадальнага народа», а для акрэслення супольнасці, якая выйшла ўжо шмат вякоў назад са стадыі племяннога ладу, аднак з прычыны розных акалічнасцяў не склаліся ў «дзяржаўныя» народы. Таксама з гэтай прычыны аз начэнне Р. Аронана карыснае для вызначэння даследаванай рэчаіснасці.)

⁶ J. Bardach. O powstaniu nowoczesnego narodu litewskiego // *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. S. 254.

⁷ S. Kieniewicz. Rozwój polskiej świadomości narodowej w XIX wieku (рэфэрат, прачытаны на Х Усагулым з'ездзе польскіх гісторыкаў у 1969 г.) // *Historyk a świadomość narodowa*. Warszawa, 1982. S. 69 н.; Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozborowych. Wstęp A. Walickiego. Warszawa, 1977; J. Kurczewska. *Naród w socjologii i ideologii polskiej*. Warszawa, 1979.

⁸ Пра гэта — J. J. Wiatr. *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*. Warszawa, 1973. S. 406: «Сучасная нацыянальная свядомасць вырасла з этнічнай свядомасці і адразніваецца ад яе найпершым, што мае канцэпцыю суверэннасці народа-нацыі, паглыбленаага пачуцця гістарычнай працягласці і нацыянальна-дзяржаўнай традыцыі».

⁹ T. Łepkowski. *Polska — narodziny nowoczesnego narodu....* S. 128: «У 1850—1870 гг. найбольшыя польскія выспы (а разам з тым — найпаўнейшыя сацыяльной структурай) месціліся на Віленшчыне. Палякі складалі тут, у залежнасці ад павета, ад 13—14% да 20%, а нават і болей, як у местах з Вільніем на чале, так і на вёсці. І далей, с. 129: «Польшаю... амаль цалкам заставалася падвіленская вёска, у шырокім разуменні гэтага азначэння».

¹⁰ Пра гэта — H. Turska. *Język polski na Wileńszczyźnie // Wilno i ziemia wileńska*. T. I. Wilno, 1930. S. 219; і іншыя пазнейшыя працы ў *Wybór pism (1945—1962)*. Toruń, 1984.

¹¹ F. Sielicki. *Region dolhinowsko-budsławsko-krzywicki na dawnej Wileńszczyźnie. Kronika historyczna*. Wrocław, 1989. S. 8, 15, 28.

¹² Ф. Сяліцкі падае, што падчас усеагульнага перапісу насельніцтва ў 1921 г. у будслаўскай гміне «вельмі шмат каталікоў запісаліся беларусамі». У крывіцкай гміне «...у сваю чаргу бацата працаваслаўных запісалі сабе польскую нацыянальнасць». А наліз звес-так трох апісаных гмін плюс восьмі суперечных дазваляе аўтару сформуляваць вынікову, што, «як зазвичай на крэсах, дзе жыве мяшанае насельніцтва, нацыянальную свядомасць іх жыхарам ча-

ста бывала нялгка акрэсліць. Яны казалі пра сябе: «Мы тутэйшыя». Лягчэй акрэсліць было канфесійную свядомасць. Беларусы-кatalікі казалі пра сябе: «Мы польскія», а праваслаўныя: «Мы рускія», але мова абедзвюх гэтых групаў была ў прынцыпе адноўлькавая, беларуская, хоць каталікі ўжывалі болей польскіх слоў, асабліва ў лексіцы, якая тычылася рэлігійнае сферы» (тамсама, с. 136).

¹³ J. Malec. *Problem stosunku Polski do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792)*. «Czasopismo Prawno-Historyczne». 1982. T. 34. Z. 1. S. 44–49.

¹⁴ W. Wielhorski. *Litwini, Białorusini i Polacy w dziedzach kultury W. Ks. Litewskiego* // Alma Mater Vilnensis. London, 1951. T. 2. S. 25–157, асабліва с. 124–153; ён жа. *Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe w W. Ks. Litewskim* // Dzieje Ziemi Wielkiego Księstwa Litewskiego // Alma Mater Vilnensis. London, 1953. T. 3. S. 215–242.

¹⁵ W. Wielhorski. *Stosunki narodowościowe...* S. 138 (документ № 2).

¹⁶ W. Wielhorski. *Stosunki narodowościowe...* S. 130–143; ён жа, *Narodowość Mickiewicza w świetle współczesnej socjologii i etnografii* // Alma Mater Vilnensis. London, 1958. T. 5. S. 101–112.

¹⁷ W. Wielhorski. *Stosunki narodowościowe....* S. 145.

¹⁸ S. Kieniewicz. *Powstanie styczniowe*. Warszawa, 1972. S. 293 н.

¹⁹ B. Limanowski. *Jaką drogą doszedłem do socjalizmu? // Socjalizm — Demokracja — Patriotyzm*. Kraków, 1902. S. 94.

²⁰ J. Gieysztor. *Pamiętniki z lat 1857–1865*. T. I. Wilno, 1921. S. 222.

²¹ Цыт. паводле: W. Wielhorski. *Stosunki narodowościowe....* S. 145.

²² J. Bardach. *Inflanty, Litwa, Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego. Studium z dziedzów kwestii narodowej // O dawnej i niedawnej Litwie*. S. 303 і інш.

²³ T. Fiedosowa. *Polskie organizacje patriotyczne w Moskwie 1857–1866* (прzekład з російскага М. Скворонек). Warszawa, 1984. S. 29, 74–75.

²⁴ T. Korzon. *Mój pamiętnik przedhistoryczny*. Kraków, 1912. S. 61.

²⁵ Прыклад гэтага — перапіс насельніцтва Пружанскага павета (Гарадзенская губерня) 1860 г., дзе было адзначана (лічбы акругуляю да 0,1 тыс.): 30 тыс. праваслаўных русінаў, 22,1 тыс. праваслаўных літоўцаў, 6,5 тыс. паліакоў, 5,5 тыс. літоўцаў каталікоў, 6,0 тыс. яўрэяў (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów sąsiadnych*. Т. IX. Warszawa, 1888. S. 111). Паколькі гэта была беларуская тэрыторыя з дамешкам польскага насельніцтва, трэба прызнаць, што «літвіны», як праваслаўныя, так і каталікі, — гэта частка беларускага насельніцтва, якое захавала гістарычную свядомасць прыналежнасці да Вялікага Княства. Іх было не нашмат менш за тых, хто запісаўся русінамі.

²⁶ Пра гісторычную свядомасць гл.: *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*. Pod red. J. Topolskiego. Łódź, 1981. S. 46, дзе Анджэй Фелікс Грабскі так вызначае паняцце гісторычнай свядомасці: «Пад гісторычнай свядомасцю я разумею запас гісторычных паняццяў і звестак, звязаных з імі пеіхічных устаноўак, якія функцыянуюць у даследаваным асяроддзі. Пры гэтым гаворка ідзе пра звесткі і паняцці ў шырэйшым значэнні, звязаныя з гісторыяй народаў і их лідэраў, грамадскіх груп ці вялікіх людскіх грамадаў». Сувязь гісторычнай свядомасці з традыцыяй падкрэслівае тамсама J. Topolski (S. 31).

²⁷ Przegląd Wileński. 1923. Nr 7. S. 6–7.

²⁸ M. Zdziechowski. *Władysław Syrokomla: pierwiastek litewsko-białoruski w twórczości polskiej*. Wilno, 1924. S. 8.

²⁹ W. Syrokomla. *Wrażenia pielgrzyma po swojej ziemi*. T. I: *Ž Litwy do Wielkopolski*. Wilno, 1860. S. 6–11. Перадрук у яго ж, *Wybór poezji*. T. III. Wilno, 1923. S. 17.

³⁰ W. Danek. *Józef Ignacy Kraszewski*. Warszawa, 1973. S. 48.

³¹ Тамсама, S. 35. Гл. таксама *Lietuvos filosofines minties istorijos šaltiniųj*. T. I. Vilnius, 1980. S. 159–162.

³² M. Niedźwiecka. *Listy działaczy litewskiego ruchu narodowego do J. I. Kraszewskiego* // *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr 662. Prace Literackie XXIII. Wrocław, 1982. S. 17–51.

³³ Тамсама. Гл. таксама P. Łossowski. *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*. Warszawa, 1985. S. 38.

³⁴ P. Łossowski. *Litewski ruch narodowy w polskiej myśli politycznej (1883–1914)* // *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. T. I. Wrocław, 1975. S. 126–127. Ён жа. *Po tej i tamtej stronie Niemna....* S. 36–39, дзе сцвярджаецца: «Літвіны абагаўлялі Крашэўскага» (С. 37).

³⁵ J. I. Kraszewski. *Z roku 1869 rachunki*. Цыт. паводле: W. Danek. *Matejko i Kraszewski. Dwie koncepcje dziejów Polski*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969. S. 106.

³⁶ Цыт. паводле: P. Łossowski. *Litewski ruch narodowy....* S. 127, заўв. 20. Яго ж, *Po tej i tamtej stronie Niemna....* S. 37.

³⁷ Цыт. паводле: P. Łossowski. *Po tej i tamtej stronie Niemna ...* S. 44.

³⁸ У сучаснайпольскай літаратуре генезіс сучаснай літоўскай нацыянальной свядомасці прадставілі: J. Ochniński. *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku (do 1890 roku)*. Białystok, 1965; P. Łossowski. *Gazeta «Auszra» i początek narodowego ruchu litewskiego (1883–1886)* // *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*. Wrocław, 1965. T. 1. S. 81–127. Адносіны палякаў да літоўскага нацыянальнага руху апошні аўтар разглядае ў цытаваных вышэй працах (заўвагі 33 і 34), а таксама ў манографіях: *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920*. Warszawa, 1966; *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*. Warszawa,

1982. Беларусы, апрача працы М. Коцмана (*Historia Białorusi*. Wrocław, 1979), дачакаліся апрацоўкі іх левае плыні Аляксандрай Бергман: A. Bergman. *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1984. Польска-беларускія сувязі, гэтаксама як і астатнія кірункі беларускага нацыянальнага руху, застаюцца недаследаванымі. Асобна трэба спыніцца на фундаментальнай працы Віктора Суканіцкага: W. Sukenicki. *East-central Europe in World War 1914–1918. From Foreign Domination to National Freedom*. T. I–II. New York, 1984. Пра гэтую кнігу Чэслаў Мілаш напісаў гэтак: «Мабыць, не памылюся, прыпісайшы яму (В. Суканіцкаму — Ю.Б.) намер напісаць эпілог да гісторыі сваёй айчыны, каб стала ведама, якім чынам перастала існаваць Вялікае Княства, якое датрываала, прынамсі як ідэя, да 1914 г.» (*Dwa pożegnania // Kultura*. Parыž, 1983. № 6. S. 43).

³⁹ Гэты тэзіс, аднак, упарт па датрымліваўся ў нацыянальна-дэмакратычным асяроддзі. Так, Станіслаў Грабскі яшчэ пасля 1945 г. ацэніваў літоўскі нацыянальны рух як «нацыяналізм... выгадаваны немцамі і расійцамі як прылада іх антыпольскай палітыкі... звернуты фронтам толькі супраць Польшчы і ўпілываў польскай цывілізацыі на літоўскі народ» (Stanisław Grabski. *Pamiętniki*. T. II. Warszawa, 1989. S. 197).

⁴⁰ K. Okulicz. *Podział ziem W. Księstwa Litewskiego (1915–1923–1940 // Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Alma Mater Vilnensis. Londyn, 1953. T. 3. S. 122.

⁴¹ Пра гэта гл.: J. Bardach. *O powstaniu nowoczesnego narodu litewskiego*. S. 231–233.

⁴² Падрабязна пра гэта — J. Jurkiewicz. *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*. Poznań, 1983; J. Bardach. *Krajowcy, federalisci, inkorporacjonisci // O dawnej i niedawnej Litwie*. S. 265–279.

⁴³ J. Werschler. *Z dziejów obozu belwederskiego*. Tadeusz Hołówko, życie i działalność. Warszawa, 1984. S. 136–137.

⁴⁴ Цыт. паводле: P. Łossowski. *Litwa a sprawy polskie....* S. 167.

⁴⁵ S. Grabski. *Pamiętniki*. T. II. S. 173–174.

⁴⁶ Гл. пра гэта ў кн.: L. Wasilewski. *Litwa i Białorus. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościovych*. Warszawa—Kraków, 1925. S. 226–231. З пазіцыі Нацыянальнай Дэмакратыі гэта крытычна ацэніваў Грабскі: S. Grabski. *Pamiętniki*. T. II. S. 169.

⁴⁷ T. Katelbach. *Rola Piłsudskiego w sprawie polsko-litewskiej. Niepodległość*. London, 1948. T. 1. S. 109.

⁴⁸ L. Żeligowski. Notatki z roku 1920// «Niepodległość». London, 1951. T. 3. S. 165–166.

⁴⁹ W. Mieysztowicz. *Gawędy o czasach i ludziach*. London, 1983. S. 330.

⁵⁰ M. Zdzięchowski. *Dzieła wybrane*. T. I: *Widmo przyszłości*. Lozanna, 1983. S. 1.

⁵¹ Тамсама, заўвага.

⁵² S. Janowicz. *Bialoruś, Białoruś*. Warszawa, 1987. S. 5.

⁵³ Цыт. паводле: P. Lossowski. *Litwa a sprawy polskie....* S. 152.

⁵⁴ Cz. Miłosz, T. Venclova. *Dialog o Wilnie*// Kultura. Paryż, 1979. Nr. 1. S. 15.

⁵⁵ R. Korab-Żebryk. *Operacja wileńska AK*. Warszawa, 1985.

⁵⁶ W przededniu ogólnozwiązkowego spisu ludności // Czerwony Sztandar. 1989. 10 студзеня.

⁵⁷ Wyniki powszechnego spisu ludności 1989 roku // Kurier Wileński. 23 III 1990. 23 сакавіка. S. 1— i 6.

⁵⁸ M. Kosman. *Historia Białorusi*. S. 365 і заўв. 57.

⁵⁹ У артыкуле: *Rzecznicy odrodzenia* // *Głos nad Niemnem* (ад-надзёнка, дадатак да «Czerwonego Sztandaru»)

⁶⁰ Гл. пра гэта: K. Gawlikowski. *Europejska wspólnota kulturowa a nacjonalizmy* // Kultura. Paryż, 1990. Nr 4. S. 3—12.